

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2024, 11 (2), 835-855

MÜEZZİNE İCABET İLE İLGİLİ HADİSLERİN TEÂRUZ VE
DİRÂYETÜ'L-HADİS BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation of the Contradictions and Dirayah Al-Hadith Context of
Hadiths Related to Responding to the Muezzin

İbrahim GÖKÇE

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Ana Bilim Dalı.
e-mail: igke33@gmail.com ORCID: 0000-0002-0434-763X.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received: 01.08.2024
Kabul Tarihi / Accepted: 16.12.2024
Yayın Tarihi / Published: 31.12.2024
Cilt / Volume: 11
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 835-855

Atıf / Cite as: Gökçe, İbrahim. "Müezzine İcabet İle İlgili Hadislerin Teâruz Ve Dirâyetü'l-Hadis Bağlamında Değerlendirilmesi" (Evaluation of the Contradictions and Dirayah Al-Hadith Context of Hadiths Related to Responding to the Muezzin). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 11/2 (2024), 835-855. DOI: 10.17859/pauifd.1526198

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 11 (2) 2024: 835-855

MÜEZZİNE İCABET İLE İLGİLİ HADİSLERİN TEÂRUZ VE DİRÂYETÜ'L-HADİS BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ*

İbrahim GÖKÇE**

Öz

Dini hayatın merkezinde yer alan ve Müslümanların günün beş vaktinde muhatap oldukları ezanın, müezzin ile beraber tekrar edilmesini bizzat Hz. Peygamber istemiş ve nasıl yapılması gerektiğini öğretmiştir. Bu uygulama İslam bilginleri tarafından zikir statüsünde kabul edildiği için doğru ve sahih bir şekilde uygulanmasının önemi büyüktür. Hz. Peygamber'in yoğun teşviğini dikkate alarak her ezan okunduğunda müezzine eşlik etmek isteyen bir Müslüman öncelikle konuyla ilgili hadisler arasındaki farklılıklar ile yüzleşmektedir. Hadislerin bir kısmı ezanın müezzinin okuduğu şekliyle hiçbir değişiklik yapmadan tekrarını ifade ederken bazı hadisler "hayye 'ale's-salâh" ve "hayye 'ale'l-felâh" sözleri yerine "lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh" denilmesini emretmektedir. Makale bu teâruzun keyfiyetini ve çözüm için başvurulan yöntemleri incelemeyi ve dirâyetü'l-hadis ilminin mensubiyetiyle ilgili bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fıkhu'l-hadis, Teâruz, Ezan, Dirâyetü'l-hadis.

Evaluation of the Contradictions and Dirayah Al-Hadith Context of Hadiths Related to Responding to the Muezzin

Abstract

The call to prayer, which holds a central place in the religious life of Muslims and is encountered five times a day, was personally encouraged by the Prophet Muhammad, who also taught how it should be repeated along with the muezzin. Since this practice is regarded as a form of dhikr by Islamic scholars, its accurate and authentic application is of great importance. A Muslim who wants to accompany the muezzin every time the call to prayer is recited, taking into account the Prophet's intense encouragement, first of all, faces the differences between the hadiths on the subject. Some hadiths instruct repeating the adhan exactly as recited by the muezzin without any changes, while others prescribe saying "la hawla wa la quwwata illa billah" instead of "hayya 'ala's-salah" and "hayya 'ala'l-falah." This article aims to analyze the nature of this apparent contradiction, the methods employed to resolve it, and to provide an insight into the role of dirayat al-hadith.

Keywords: Hadith, Fiqh al-Hadith, Conflict, Adhan, Dirayah al-Hadith.

Structured Abstract

After Muslims were held responsible for performing the prayer ritual, the search for solutions to gather in mosques at the same time resulted in the revelation of the call to prayer (adhan). Subsequently, the adhan not only informed believers of prayer times in

* Yazar, makalede Etik Kurul İzni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Ana Bilim Dalı. e-mail: igke33@gmail.com ORCID: 0000-0002-0434-763X.

the Islamic community but also facilitated their gathering in mosques, gaining the status of worship itself. Especially after Prophet Muhammad commanded Muslims to repeat the adhan, it became not just an invitation but also a form of dhikr (remembrance of God) that earned spiritual rewards. However, a Muslim who wants to follow the Prophet's command and accompany the muezzin during the adhan faces a dilemma due to contradictions among the hadiths. Some hadiths state that every word of the adhan should be repeated exactly, while others command saying "la hawla wa la quwwata illa billah" instead of "hayya 'ala al-salah" and "hayya 'ala al-falah." According to the principles of Islamic jurisprudence, the hadith that expresses repeating every word of the muezzin is general (aam) in its indication, while the hadith that commands saying "la hawla wa la quwwata illa billah" instead of "hayya 'ala al-salah" and "hayya 'ala al-falah" is specific (khaas). In such a conflict, some scholars argue that general expressions should be preferred and the adhan should be repeated exactly. The hadith of the Prophet himself expressing the repetition of "hayya 'ala al-salah" and "hayya 'ala al-falah" is considered a strong evidence for this view. Contrary to this view, some scholars argue that the general hadith should be specified. However, how this specification should be according to the rules of jurisprudence has been debated, and different solutions have been proposed. From this perspective, it is seen that the principles of Islamic jurisprudence play a significant role in resolving such conflicts. At this point, we believe it is worth investigating why some scholars do not see this field of knowledge, evaluated within the scope of the critical analysis of hadith (dirayah al-hadith), as a part of hadith science due to its close relationship with jurisprudence. Another proposed solution is the method of combining (jam'), which believes that acting on both conflicting pieces of evidence when possible is more correct in making the texts functional. According to this view, behaving according to the meaning expressed by both groups of hadiths, first saying "hayya 'ala al-salah" and "hayya 'ala al-falah" with the muezzin and then saying "la hawla wa la quwwata illa billah" is more appropriate. It would not be wrong to say that those who propose acting on both hadiths at the same time are being cautious. Thus, whatever the actual intent of the Prophet was, this practice will not miss what he intended. Some scholars who support acting on both groups of hadiths argue, unlike the previous view, that it is not correct to repeat the conflicting parts of the narrations at the same time and that sometimes doing one and sometimes the other is more correct from an evidence perspective. According to this view, the Prophet left the community with a flexible and broad application area in responding to the muezzin. In our opinion, when the relevant hadiths are carefully examined, it appears that the Prophet intended to emphasize that repeating the adhan with different words at different times is permissible rather than choosing one of the two groups of hadiths. As considering the hadiths expressing the exact repetition of the adhan would disregard the other hadiths. In the solution produced according to the specification method, the fact that the Prophet himself wanted the repetition of "hayya 'ala al-salah" and "hayya 'ala al-falah" with the muezzin continues to exist as a separate problem. The combination view does not have strong evidence to prove its correctness. One of the important points considered in the study is the ruling on responding to the muezzin. Because this ruling plays an active role in resolving the conflict. According to those who consider the response to be permissible, there is no practical benefit in talking about any conflict among the hadiths, as they believe it is permissible to act on any of the evidence. Those who argue that the hadiths express obligation believe that there is a serious conflict that needs to be resolved by choosing one of the groups of narrations.

Giriş

Muhaddisler tarihi boyunca rivayetlerin nakline önem vermişler, sadece nakille yetinmeyip aynı zamanda hadislerin teâruzunu, garip kelimelerini, illetlerini, sıhhat

ve zayıflıkları gibi birtakım özelliklerini araştırarak içerik incelemesi de yapmışlardır. Bu bağlamda muhaddisler arasında hadis ilminin, nakil yönünü ifade eden *rivâyetü'l-hadîs* ve değerlendirme yönünü ifade eden *dirâyetü'l-hadîs* bölümlerinden oluştuğu fikri genel kabul görmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ikili ayrımı ilk defa İbnü'l-Ekfânî (öl. 749/1348) dile getirmiştir.¹ Onun dirâyetü'l-hadîsi, hadis ilminin bir bölümü sayması çoğu ilim insanı tarafından kabul görse de bu ayrıma karşı çıkanlar da olmuştur. Özellikle Gumârî (1910-1993) dirâyetü'l-hadîs kısmının fıkha özel olduğunu savunmuş ve karşıt görüşlü âlimler ile tartışmıştır.² Onun bu çıkışı hadis ilminin hangi konuları içerdiği tartışmasını tekrar gündeme getirmiş, ayrıca “Hadis ilminin mahiyeti nedir? Hadis ilminin fıkhıtan istifade ettiği alanlar nelerdir? Hadis ve fikhin ortak konuları olabilir mi?” gibi soruların sorulmasına ve hadis ilminin sınırlarının tekrar gözden geçirilmesine sebep olmuştur.

Araştırma dirâyetü'l-hadîs ilminin fıkıh veya hadis ilmine aidiyeti tartışmasına girmeyecek, konuyla bağı olduğu için sadece hangi ilim dalına daha yakın olduğuna işaret etmek ile yetinecektir. Makalenin ana teması olan teâruz konusu hadis usulü eserlerinde ele alındığı ve dirâyetü'l-hadîs kapsamında değerlendirildiği için makale özelinde dirâyetü'l-hadîs ilminin özellikle fıkıh ile bağına değinilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda çalışma, müezzine icabet edilmesini ifade eden hadislerdeki teâruzu ve çözüm yollarını ortaya koymaya çalışırken aynı zamanda âlimlerin kullandıkları metotlar özelinde dirâyetü'l-hadîs ilminin mahiyeti hakkında somut veriler ortaya koymayı hedeflemektedir.

Araştırmanın omurgasını merfu rivayetler oluşturmaktadır. Mevkûf ve maktû rivayetler bu çalışmanın merkezinde yer almayacak ve imkân dahilinde konuyla bağı olan bütün merfu rivayetler incelenmeye çalışılacaktır. Bu noktada herhangi bir hadis koleksiyonu sınırlaması yapılmayacaktır. İncelenen konunun çok farklı boyutları ve derin tartışmaları bulunmaktadır. Fakat çalışmanın bütünlüğünü ve akıcılığını göz önünde bulundurarak makalenin içerik ve sistematığına uymadığı düşünülen hadislere mümkün mertebe yer verilmeyecektir. Bu sebeple âlimlerin sabah ezanına eklenen *النوم خير من الصلاة* sözünün yerine *صدقّت وبررت* denilebileceğini ifade etmelerine rağmen rivayetler arasında herhangi bir teâruz bulunmadığı için bu konu çalışmaya dahil edilmeyecek, sadece müezzine icabet ederken *حي على الفلاح* ve *حي على الصلاة* ifadelerinin aynısının tekrar edilmesi veya bu ikisi yerine başka ifadeler kullanılması ile bağlantılı meseleler incelenecektir.

Ezanın Müslümanların hayatındaki yeri ve Hz. Peygamber'in ezan okunurken müezzine eşlik edilmesini istemesi, fakat rivayetlerin teâruzundan dolayı nasıl eşlik edileceğinin çok açık olmadığı düşünüldüğünde araştırmanın önemi daha iyi

¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd* (Kâhire: Dâru'l-Fikr, ts.), 155, 160.

² Gumârî'nin konuyla ilgili yazdığı müstakil eser için bk. Ebü'l-Fazl Abdullâh b. Muhammed b. es-Siddîk el-Gumârî, *Tevcîhü'l-inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadîs rivâyetin ve dirâyetin* (Mısır: Mektebetü'l-Kâhira, 1429/2008).

anlaşılmaktadır. Fakat bu öneme rağmen maalesef hadisler arasındaki teâruz çözümediği sürece Hz. Peygamber'in müezzine icabet ile neyi kastettiği tam olarak anlaşılacak ve hadisler bu noktada anlamını yitirecektir. Bu sebeple hadisler arasındaki teâruzun mahiyeti, âlimlerin görüşleri ve çözüm yollarının tespit edilerek incelenmesi gerekmektedir. Makalenin bu noktaya odaklanmasının yanında hadislerin teâruzu üzerinden dirâyetü'l-hadîs ile fıkıh arasındaki bağa işaret etmesi de hedeflenmektedir.

Müezzine icabet konusunda Fatih Çimen'in "*Ezana İcâbet ile İlgili Rivayetlerin Tahlili*"³ isimli bir makale yayınladığı tespit edilmiştir. Çimen, bu çalışmada daha çok ezana icabet ile ilgili hadislerin sened ve râvi incelemesine ağırlık vermiş ve hadislerin bağlayıcılığına değinmiştir. Makalenin hiçbir yerinde teâruz konusuna değinmediği gibi dirâyetü'l-hadîse örneklik bağlamına da temas etmemiştir. Ayrıca Çimen'in çalışması dışında konuya temas eden herhangi bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmamız müezzine icabet ile ilgili hadislerdeki teâruz meselesini inceleyecek ve konu özelinde dirâyetü'l-hadîsin mahiyetine dikkat çekmeye çalışacaktır.

Müezzin ile birlikte ezanın tekrar edilmesini dile getiren hadislerin sened ve metinlerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmada metinlerdeki birtakım farklılıklara değinilecek, konuyla doğrudan bağı olmayan farklılıklar ise araştırmaya dahil edilmeyecektir. Ayrıca alimlerin her iki gruptaki hadislerin sıhhati ile ilgili bir sorundan söz etmemelerinden dolayı sened ve râvi incelemesi yapılmayacaktır. Hadisin sıhhatine yönelik değinilmesi önem arz eden hususlara ise kısaca işaretlerle yetinilecektir.

1. Müezzine İcabet ile İlgili Hadisler

1.1. Ezanın Aynen Tekrarını İfade Eden Hadisler

1. Hadis

"Ebû Saîd el-Hudrî'den Resûlullâh Aleyhisselâm'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Ezanı duyduğunuz zaman müezzinin söylediklerini söyleyin."⁴

³ Fatih Çimen, "Ezana İcâbet ile İlgili Rivayetlerin Tahlili" *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 21/7 (Nisan 2021), 51-69.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed b. Zühreir b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Ezân", 7 (611); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1412/1991), "Salât", 10; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre(Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî, 1395/1975), "Ebvâbü's-salât", 154; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Şuayb Arnavût- Muhammed Kâmil Karabelli (Şam: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009), "Salât", 36 (522); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki (Suriye: Dâru İhyâi

Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94) tarafından nakledilen bu hadiste müezzin ile beraber herkesin ezanı tekrar etmesi emredilmektedir. Ezan lafızlarından hangilerinin tekrar edileceğini hadisteki مَا يَقُولُ ifadesindeki مَا harfi belirlemektedir. Bu harf umum bildiren lafızlardan olduğu için ezanın tamamının tekrar edilmesi gerektiğine delalet etmektedir.⁵

2. Hadis

“Abdullah b. Amr b. el-Âs’dan Nebî Aleyhisselâm’ın şöyle dediği nakledilmiştir: ‘Müezzini işittiğinizde onun söylediklerini söyleyin. Sonra bana salavat getirin. Kim bana salavat getirirse Allah da ona on salavat getirir. Sonra Allah’tan vesîleyi bana vermesi için dua edin. Vesîle, cennette Allah’ın sadece bir kuluna vereceği bir makamdır. O kişinin ben olması umudunu taşıyorum. Kim Allah’a vesîleyi bana vermesi için dua ederse şefaata hak kazanır.’”⁶

Hadisin konuyla ilgili kısmında anlamı etkileyen ciddi bir farklılık olmamakla birlikte Ebû Saîd hadisinde olmayan ilave bir kısım bulunmaktadır. Hadis, müezzinin ardından ezanın tekrar edilmesinin, sonrasında Hz. Peygamber’e salavat getirilmesinin ve nihayetinde vesîleye kavuşması için dua edilmesinin şefaati hak etme sebebi olacağından bahsetmektedir. İleride geleceği üzere hadisin bu bölümü bazı muhaddisler tarafından görüşlerini ispat için kullanılmıştır.

3. Hadis

“Ümmü Habîbe Hz. Peygamber’in müezzinin ezan okuduğunu işittiğinde bitirene kadar onun söylediklerini tekrar ettiğini nakletmiştir.”⁷

Bu rivayette Hz. Peygamber’in müezzinin ardından ona eşlik ettiği anlaşılmakta fakat bu eşliğin keyfiyeti hakkında detay verilmemektedir. Buna rağmen قَالَ كَمَا يَقُولُ sözündeki مَا lafzı ezanın tamamının tekrar edildiğine delalet etmekte ve Ümmü

Kütübü'l-Arabiyye, ts.), “Ezân ve’s-sünnetü fihâ”, 4 (720); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şu’ayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 18/73 (11504, 11742); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Ashâbî İmam Mâlik, *el-Muvatta*, thk. Beşşâr Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1417/1997), “Salât”, 173.

⁵ Âmm lafızların delaleti ve hücciyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlihi (Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbar Mukayesesi)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 81-282.

⁶ Müslim, *el-Câmi’u’s-sahîh*, “Salât”, 11; Ebû Dâvûd, “Salât”, 36; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Riyad: el-Mektebü’l-İslâmî, 1424/2003), 1/248.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/350 (26767); İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/215.

Habîbe'nin (öl. 44/664) hay'aleteyn⁸ yerine havkalenin⁹ söylendiğine dair herhangi bir şey nakletmemiş olması da bunu desteklemektedir.

4. Hadis

“Ebû Hüreyre'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakledilmiştir: Müezzin ezandaki kelime-i şehadetleri söylediğinde siz de aynısını söyleyin.”¹⁰

Bu rivayette Hz. Peygamber'in ezanın tamamının tekrar edilmesini değil de sadece kelime-i şehâdet kısmının tekrarını emretmiş olması muhtemeldir. Kelime-i şehâdetlerin ezanın bir parçası olmasına bakarak mecaz yollarından biri olan zikrül-cüz irâdetü'l-kül yöntemiyle kelime-i şahadetin ezan anlamında kullanılmış olması da düşünülebilir.

5. Hadis

“Muâviye'nin yanındaydık. Müezzin ezan okudu. Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakletti: Ezan okurken müezzini duyduğunuzda onun söylediklerini veya benzerini söyleyin.”¹¹

Muâviye (öl. 60/680) rivayeti ezanın lafzî tekrarını emrederken mana ile tekrarının da caiz olduğunu ifade etmektedir.

6. Hadis

“Yemen'de yüksek bir yerde Hz. Peygamber ile birlikteydik. Bilal kalktı ve ezan okudu. Bitirdiğinde Resûlullâh Aleyhisselâm şöyle dedi: Kim onun okuduğu bu ezana kesin inanarak tekrarlarsa cennete girer.”¹²

Hadis yine umum bildiren ما lafzı ile nakledilmiş ve can-ı gönülden kabul ederek tekrarlanan ezanın cenneti kazanmak için bir vesile olduğu hadiste dile getirilmiştir.

7. Hadis

“Ebû Ümâme'den Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilmiştir: Müezzin ezan okuduğunda göğün kapıları açılır. Dualar kabul edilir. Kimin bir üzüntüsü veya sıkıntısı varsa müezzini gözlesin. Tekbir getirdiğinde o da getirsin. Kelime-i şehadeti

⁸ “Hayye 'ale's-salâh ve hayye 'ale'l-felâh” sözlerine kısaca “hay'ale veya hay'aleteyn” denilmektedir. Biz makalede ikincisini kullanmayı tercih ettik.

⁹ Havkale “لا حول ولا قوة إلا بالله” denilmesidir.

¹⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), 1/144.

¹¹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/144.

¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/272 (8624).

söylediğinde o da söylesin. ‘Hayye ‘ale’s-salâh’ dediğinde o da ‘hayye ‘ale’s-salâh’ desin. ‘Hayye ‘ale’l-felâh’ dediğinde o da ‘hayye ‘ale’l-felâh’ desin...”¹³

Konuyla ilgili hadislerin hiçbirinde yer almayan hay’aleteynin bu hadiste lafzen tekrarının açıkça dile getirilmiş olması önemli bir ayrıntıdır. Rivayetin senedinde yer alan ‘Ufeyr b. Ma’dân/Ebû ‘Âiz el-Husaynî (öl. 166/783) cerh edilmiş zayıf bir râvidir. Bu sebeple onun bu rivayeti diğer rivayetlere muarız kabul edilmemiştir.¹⁴ Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014) ‘Ufeyr b. Ma’dân’ın cerh edilmiş olmasına rağmen bu hadisin Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim’in (öl. 261/875) şartlarına uygun sahih bir hadis olduğunu söylemiştir.¹⁵

1.2. Ezanın Farklı Lafızlarla Tekrarını İfade Eden Rivayetler

1. Hadis

“Ömer b. Hattâb Hz. Peygamber’in şöyle dediğini aktarmıştır: Müezzin ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ dediğinde sizden biri ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ der. Sonra ‘eşhedü en lâ ilâhe illallah’ dediğinde ‘eşhedü en lâ ilâhe illallah’ der. Sonra ‘eşhedü enne Muhammeden rasûlullâh’ dediğinde ‘eşhedü enne Muhammeden rasûlullâh’ der. ‘Hayye ‘ale’s-salâh’ dediğinde ‘lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh’ der. ‘Hayye ‘ale’l-felâh’ dediğinde ‘lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh’ der. Sonra ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ dediğinde o da ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ der. Müezzin ‘lâ ilâhe illâh’ dediğinde kişi kalbinden ‘lâ ilâhe illâh’ derse cennete girer.”¹⁶

Hiz. Ömer (öl. 23/644) bu rivayette Hz. Peygamber’in müezzinin tekrarı esnasında ezanın الصلاة على الفلاح ve حي على الفلاح cümleleri yerine لا حول ولا قوة إلا بالله cümleleri yerine nakletmiştir. Hz. Ömer’in bu rivayetin ezanın tamamını tekrar etmeyi ifade eden hadislere muarız olduğu görülmektedir.

2. Hadis

“Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf naklediyor: Minberde otururken Muâviye b. Ebî Süfyân’ı duydum. Müezzin ezanda ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ dediğinde o da ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ dedi. ‘Eşhedü en lâ ilâhe illallah’ dediğinde ‘ben de’ dedi. ‘Eşhedü enne Muhammeden rasûlullâh’ dediğinde ‘ben de’ dedi. Müezzin ezan okumayı

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ‘ala’s-sahihayn* (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1417/1997), 1/741.

¹⁴ Mahmûd Muhammed Hattâb es-Sübkî, *el-Menhelü’l-‘azbü’l-mevrûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Kahire: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1351/1932), 4/202.

¹⁵ Hâkim’in tashihi hakkındaki tenkitler ve daha geniş değerlendirme için bk. Ebû Üsâme Selîm b. İd el-Hilâlî, *‘Ucâletü’r-râğîb el-mütemennî fî tahrîci kitâbi ‘ameli’l-yevm ve’l-leyle li İbni’s-Sünnî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001), 1/151.

¹⁶ Müslim, “Salât”, 12; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/248.

bitirince Muâviye: ‘Ey insanlar! Ben bu mecliste Hz. Peygamber’i müezzini ezan okuduğunda benden duyduklarınızı söylediğini işittim’ dedi.”¹⁷

Ebû Ümâme’nin (öl. 86/705) Muâviye’den yaptığı bu rivayet müezzine icabette havkale dışında farklı lafızlar kullanmanın caiz olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Konunun ilgili yerinde bu rivayete atıf yapılarak tartışmadaki etkisinden bahsedilecektir.

3. Hadis

“İsâ b. Talha dedi ki: Muâviye’nin yanına girdiğimizde müezzini ezan okudu. Müezzini ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ dediğinde o da ‘Allâhu ekber Allâhu ekber’ dedi. ‘Eşhedü en lâ ilâhe illallah’ dediğinde ‘ben de şehadet ederim’ dedi. ‘Eşhedü enne Muhammeden rasûlullâh’ dediğinde ‘ben de şehadet ederim’ dedi. Müezzini ‘hayye ‘ale’s-salâh’ dediğinde ‘lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh’ dedi. Sonra ‘hayye ‘ale’l-felâh’ dediğinde ‘lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh’ dedi. Muâviye ardından ‘Nebinizin böyle yaptığını işittim’ dedi.”¹⁸

İsâ b. Talha’nın (öl. 100/719) Muâviye’den naklettiği hadis önceki rivayetleri tefsir mahiyetindedir. Özellikle Hz. Peygamber’in nerede “ben de” dediğini açıklaması ve hay’aleteyn yerine ne söylediğini ifade etmesi açısından önemlidir. İki numaralı hadiste benzer ifadeler geçmiş fakat Hz. Peygamber’in hay’aleteyn yerine ne söylediği açıklanmamıştı. Bu rivayette ise havkale söylediği açıkça belirtilmiştir.

4. Hadis

“Alî b. Hüseyin babasından, o da Ebû Râfi’den nakletti: Hz. Peygamber Aleyhisselâm müezzini duyduğunda dediklerini tekrarladı. ‘Hayye ‘ale’s-salâh’ dediğinde ‘lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh’ derdi.”¹⁹

Bu hadis müezzini söylediklerinin tekrar edilmesi gerektiğini Ebû Saîd hadisinde olduğu gibi *مِثْلَ مَا يَقُولُ* diyerek ifade etmektedir. Fakat bu rivayette farklı olarak hayye ‘ale’s-salâh’ dediğinde lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh denilmesi emredilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber’in *فَقُولُوا مِثْلَ مَا يَقُولُ الْمُؤَدِّنُ* emrinin hay’aleteyni içermediğini söylemek mümkündür.

2. Teâruz ve Çözümü

Müezzini okuduğu ezanı tekrar etmeyi emreden hadislerin iki grupta mütalaa edilmesi mümkündür. Birinci grup hadisler müezzini söylediği her cümleyi aynen tekrarlamayı emrederken ikinci grup hadisler ise *على الصلاة* ve *على الفلاح* yerine *لَا إِلَهَ إِلَّا بِاللَّهِ* denilmesini ve tekrar esnasında bazı başka değişiklikler yapılmasını

¹⁷ Buhârî, “Cuma”, 23.

¹⁸ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/246.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/167.

ifade etmektedir. Birinci grup hadisler arasında yer alan Ebû Saîd el-Hudrî rivayetinde geçen Hz. Peygamber'in *فَقُولُوا مِثْلَ مَا يَقُولُ الْمُؤَدِّنُ* sözündeki *مَا* umum bildiren lafızlardandır ve bu sebeple ezanın tamamında müezzinin sözlerinin tekrarlanmasını ifade etmektedir. İkinci grup hadisler ise yukarıda aktarıldığı gibi farklı lafızlar ile tekrarı emretmektedir. Bu durum iki hadis gurubu arasında teâruzu gündeme getirmiş ve farklı çözüm yolları aranmasına sebep olmuştur. İleri sürülen çözüm yollarının dört başlık altında toplanması mümkündür.

2.1. Ezanın Aynısını Tekrar Görüşü

Bazı âlimler birinci grup hadislere uyulması gerektiğini düşünerek müezzinin ezan okurken peşi sıra bütün sözlerinin tekrarlanması gerektiğini savunmuşlardır.²⁰ Bu görüş sahiplerine göre *فَقُولُوا مِثْلَ مَا يَقُولُ الْمُؤَدِّنُ* sözündeki *مَا* umum ifade eden bir lafızdır ve “müezzin her ne söylediye” anlamındadır. Onlara göre ezanın “hayye ‘ale’s-salâh ve hayye ‘ale’l-felâh” kısımları da aynen tekrar edilmelidir. Birinci bölümün yedinci hadisinin bu görüş sahiplerini destekler mahiyette olduğu da görülmektedir. Bu rivayet hiçbir tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde hay’aleteynin aynısının tekrarını ifade etse de ilgili bölümde ifade edildiği üzere hadisin râvisi ‘Ufeyr b. Ma’dân’ın mecruh bir râvi olması sebebiyle bu rivayetin hücciyeti sorunludur.

2.2. Tahsis Görüşü

İmam Nevevî (öl. 676/1277) birinci grup hadislerde zikredilen “*Ezanı duyduğunuz zaman müezzinin söylediklerini söyleyin.*” hadisinin hay’aleteyn yerine *لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ* denilmesini emreden rivayetler ile tahsis edildiğini söylemiştir.²¹ Aynı görüşü paylaşan ve Buhârî’nin de bu görüşte olduğunu düşünen İbn Hacer (öl. 852/1449), Ebû Saîd’in rivayet ettiği hadisin Hz. Ömer ve Muâviye’nin rivayet ettikleri hadis tarafından tahsis edildiğini ve hâssın âmma tercih edildiğini belirtmiştir.²² Şevkânî (öl. 1250/1834) de bunun cumhurun görüşü olduğunu ifade etmiştir.²³

²⁰ Bilgi için bk. Tahâvî, *Şerhu meâni’l-âsâr*, 1/144. İbn Receb el-Hanbelî, İbrahim en-Nehaî’nin ve İbn Ömer’in bu görüşte olduklarını nakletmiştir. Bk. Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Fethu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Kahire: Mektebetü Tahkîki Dâri’l-Haremeyn, 1417/1996), 5/251.

²¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcü’l-muhaddisîn ve sebîlü tâlibîhi’l-muhakkıkîn* (Suudi Arabistan: Dâru’l-Mihâci’l-Kavîm, 1441/2020), 4/237.

²² Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1426/2005), 2, 91.

²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San’ânî el-Yemenî, *Neylü’l-evtâr şerhu munteka’l-ahbâr min ehâdîsi seyyidi’l-ahyâr* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1413/1993), 2/61.

Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457) ise hadisler arasındaki çelişkinin çözümünde Hanefî âlimlerinin tahsis delilini kullanmasını mezhebin usul kurallarına uygun olmadığını dile getirmiş; âm bir lafzın tahsis edilebilmesi için muhassıs delilinin muttasıl olması kuralından hareketle ezan ile ilgili rivayetlerdeki teâruzun tahsis yerine muaraza kurallarına göre ya da âm delilin tercih edilmesiyle ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuştur.²⁴ Bu iddia onun umum bildiren hadisler ile husus bildiren hadisler arasında zamansal bir fark bulunduğu ve bunun bir sonucu olarak da husus bildiren hadislerin muhassıs sayılamayacağı fikrine sahip olduğunu düşündürmektedir.

Âm delillerin tahsisi konusu fıkıh usulcileri arasında ihtilaflı bir konu olmakla birlikte Hanefî mezhebi özelinde tahsis edici delilin yani muhassısın âm lafza muttasıl/mevsûl olması noktasında ittifak bulunmaktadır.²⁵ Bu yönüyle İbnü'l-Hümâm'ın haklı olduğu söylenebilir. Fakat âm lafız ile hâs lafız teâruz ettiğinde aralarında zamansal bir fark olduğu tespit edilebiliyorsa tahsis ile değil de nesih metodu ile sorunu çözmeyi tercih etmişlerdir. Eğer iki delil arasında öncelik ve sonralık tespiti yapılamıyorsa hâs delilin âm delile mukârin olduğunu kabul ederek çözümün teâruzu giderme yollarıyla yani iki delilin arasını bulmak ile gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca Hanefiler tahsis ile neshi ayırırken bir delilin muhassıs olabilmesi için mevsul (muttasıl/mukârin) olmasını, eğer zamansal olarak sonra gelmişse nâsîh kabul edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.²⁶ Bu kuralları göz önünde bulunduran İbnü'l-Hümâm, müezzine icabetten bahseden hadisler arasında bir tahsisin olamayacağını ifade etmiştir.

İbnü'l-Hümâm'ın tahsis kapısını kapatan bu yaklaşımına farklı bir açıdan itiraz etmek mümkündür.²⁷ Bilindiği üzere fıkıh usulünde âm lafız iki şekilde tahsis edilmektedir.²⁸ Usulcüler İbnü'l-Hümâm'ın dile getirdiği tahsise uğrayan birinci çeşit âm lafza "el-âm el-mahsûs" ikinci çeşidine ise "el-âm ellezî ürîde bihi'l-husûs"²⁹ diye

²⁴ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadîr* (Pakistan: Mektebetü Reşîdiyye, ts.), 1/255.

²⁵ bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-İdâratî'l-Âmmeti lil İftâi ve'l-Buhûsi's-Şerriyye, 1428/2007), 1/197; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an usûli fahri'l-islâm el-Bezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/448; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkîh* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1420/1999), 1/97.

²⁶ Mehmed b. Ferâmuz Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl fi şerhi mirkâti'l-vusûl* (İstanbul: Sıraç Yayınevi, 1444/2022), 244-247.

²⁷ Bu yorum herhangi bir kaynaktan aktarılmamış, usul bilgileri çerçevesinde bizim çözüm teklifimiz olarak çalışmaya dahil edilmiştir.

²⁸ Tahsis çeşitleri için bk. Muhammed Edîb es-Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs fi'l-fıkhi'l-islâmî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1429/2008), 2/87-90.

²⁹ Bu usul kuralının bir tahsis yöntemi olması tartışmalı bir konudur. Detaylı bilgi için fıkıh usulü kitaplarının ilgili bölümlerine müracaat edilebilir.

isim vermişlerdir. Birinci şekil âm lafız, mütekellim tarafından bütün fertlerini içerecek bir şekilde istimal edildikten sonra bir kısım fertlerin kapsam dışı bırakılmasıyla var olur. “Allah alışverişi helal faizi haram kıldı.”³⁰ ayetinde olduğu gibi. İkinci şekil âm lafız ise daha baştan belirli fertleri kastedilerek söylenmiştir. Örneğin “İnsanlar ayağa kalktı.” sözüyle Zeyd’in ayağa kalkmasının kastedilmesi gibi.³¹ İmam Cessâs da (öl. 370/981) bu çeşit âm lafza “*Ey insanlar! Rabbinizden korkun.*”³² ayetini örnek vermiş ve buradaki “insanlar” ifadesinin çocukları, delileri kapsamadığını söyleyerek daha baştan Allah’ın bütün insanları kastetmediğini dile getirmiştir.³³ Burada ifade etmek gerekir ki İbnü’l-Hümâm’ın itirazına konu olan tahsis çeşidi birinci seçenekte dile getirilen âm lafzın tahsisidir. Yukarıda ifade edildiği üzere Hanefiler böyle bir tahsisin gerçekleşmesi için tahsis edici delilin mukârin olması gibi bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda hadisler arasındaki teâruzun birinci seçenekteki âm lafzın tahsis yöntemiyle çözümü mümkün olmasa da ikinci yöntem ile mümkün olabilir. İkinci tahsis yöntemine göre birinci grup hadisler sınırlandırılmış umum ifadelerine sahiptir. Yani Hz. Peygamber’in “müezzinin söylediklerini söyleyin” emri daha işin başında hay’aleteynin tekrarını emretmemektedir. Bu gibi âm lafızlar için “ibtidâen umumu sınırlandırılmış lafızlar” demek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda teâruzun ikinci çeşit tahsis yöntemiyle çözülebileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca Şevkânî’nin “*Âm-ı mahsusa gelince ki o bazı fertlerinin kapsam dışı bırakılması istenen âmdir. Bu çeşit âmlarda muhassısın âm lafzın öncesine veya sonrasına mukârin olması şart değildir. Aksine sözün söylendiği zamanda var olması yeterlidir.*” sözü müezzine icabet ile ilgili rivayetlerin bu bağlamda değerlendirilmesinin mümkün olduğuna işaret etmektedir. İmam Tahâvî’nin (öl. 321/933) konuyla ilgili sözleri de bu çözüm yöntemini destekler mahiyettedir.³⁴

İkinci tahsis yöntemi olarak ifade edilen metodun Kur’ân ayetlerinde de var olduğu görülmektedir. Örneğin “*Gecenin bir vaktinde aileni hızlı bir şekilde yola çıkar! Sen de peşlerinden git! Kimse arkasına bakmasın! Emredilen yere gidin!*”³⁵ ayetinde Hz. Lût’un eşi onlarla birlikte yola çıkma eyleminden istisna edilmemiştir. Fakat Hicr suresinde aynı olay anlatılırken Hz. Lût’un eşinin onlara katılamayacağını beyan edilmesi ilk ayette de zikredilmese de eylemin umumuna dahil olmadığını göstermektedir. Ayetlerdeki bu anlatım müezzine icabeti mutlak bir üslup ile ifade

³⁰ el-Bakara, 2/275.

³¹ Örnek ve geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San’ânî el-Yemenî, *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hakki min ‘ilmi’l-usûl* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1424/2003), 475.

³² el-Hâc, 22/1.

³³ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 1/137.

³⁴ Tahâvî burada Hz. Peygamber’in müezzine icabeti ifade eden sözleri ile zikre icabeti kastettiğini, hay’aleteyn hariç ezanın tamamının zikir olduğunu dile getirmektedir. Görüşü için bk. Tahâvî, *Şerhu meâni’l-âsâr*, 1/146.

³⁵ el-Hicr, 15/65.

eden rivayetlerin aslında baştan itibaren hay'aleteyn kısmını kapsamadığına ve Hz. Peygamber'in müezzinin söylediklerini tekrar etme yönündeki ifadesinin gerçekte bu kısımları içermediğine benzer bir örnek olarak zikredilebilir.

Diğer mezhepler Hanefiler gibi âm lafzın tahsisi için muhassısın müstakil ve mevsûl olması gibi şartlar ileri sürmezler.³⁶ Bu sebeple İbnü'l-Hümâm'ın itirazı Şâfî olan İmam Nevevî gibi âlimlerin rivayetler arasında tahsis olduğunu ifade eden sözlerine bir itiraz sayılmamalıdır.

İbnü'l-Hümâm konunun tahsis ile izah edilmesinin doğru olmadığını söylemekle yetinmemiş çözüm için teâruzu giderme yollarına başvurulmasını teklif etmiştir. Hanefilerin teâruz problemini çözmek için başvurdukları birinci yöntem delillerin zamanını belirleyerek nâsîh veya mensûhu tespit ettikleri nesih metodudur. Zamanı tespit edemediklerinde sahabe sözü, sahih kıyas gibi argümanlardan yardım alarak iki delil arasında tercih yapmaya çalışmaktadırlar. Tercih yönteminin de sonuç vermediği durumlarda cem ve nihayetinde tesâkut adımlarını takip etmektedirler.³⁷ Muhaddisler ise teâruz anında Hanefilerin aksine ilk olarak cem yöntemini öncelemişler, ardından nesih sonrasında ise tercih yöntemine başvurmuşlardır. Bu yöntemler ile bir sonuca ulaşamadıklarında ise tevakkuf edilmesi gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.³⁸

Bu alt başlıkta rivayetler arasındaki teâruzun giderilmesinde kullanılan tahsis yönteminin fikhî bir yöntem olduğu açıkça görülmekte ve hadisler arasındaki çatışmanın önlenmesinde fikh kavramlarından istifade edildiği ve fikh mezheplerinin bu alanda daha aktif olduğu anlaşılmaktadır. Tahsis başlığı hadis ilmiyle fikh ilminin ne kadar iç içe bir yapıya sahip olduğunu göstermesinin yanında hadisler arasında teâruz konusunun ve buna paralel olarak dirâyetü'l-hadîs ilminin gerçekte hadis ilminden çok fikhla yoğun bir bağı olduğu tezini güçlendirmektedir. Uzun yıllar okuma ve araştırmalarımız bize hadis ve hadis usulü ilminin fikhın alanına girdiği yönündeki sınır ve çerçeve tartışmalarının muhaddislerin bir kısmının müçtehit bir kısmının ise bir mezhebe müntesip olmalarından kaynaklandığını göstermiştir. İslam dininin iki temel kaynağından biri olan hadisler zaman zaman anlama sorunlarına sebep olmuştur. Doğal olarak hadisleri nakleden, hadislerin

³⁶ Detay için bk. Edîb es-Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 2/73.

³⁷ Geniş bilgi için bk. Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî, *Kavâid fî 'ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1428/2007), 288-304. Bu yöntem Hanefilerin teâruzun varlığını kabul ettikleri zaman uyguladıkları bir yöntemdir. Deliller arasında teâruz olmadığı kanaatinde olduklarında bu durumu ispat için cem ve tercihi incelemek suretiyle ayrı bir yöntem kullandıkları unutulmamalıdır. Bu ayrımın fark edilmemesi ciddi yanlışlara yol açmaktadır.

³⁸ Muhaddislerin teâruz ile ilgili çözüm yöntemleri için bk. Ebû Amr Osmân ibn Abdurrahmân İbn Salâh eş-Şehrazûrî, *'Ulûmu'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 284-2869; Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tevdihi nuhbeti'l-fiker* (Kahire: Dâru'l-Basâir, 1432/2011), 79. İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi, 2015), 182-251.

sened, râvi ve metinleri ile ilgilenen muhaddislerin bu sorunlara kayıtsız kalması düşünülemez. Müçtehit mertebesine ulaşmış veya bir mezhebe aidiyeti olan muhaddislerin bu anlama sorunları karşısında sahip oldukları fıkhi yönetime göre hareket etmeleri, fikhî metodolojinin hadis ilmi alanına nüfuz etmesine ve zamanla bu alanın bir parçası gibi görülmesine yol açmıştır. Bu başlık altında ele aldığımız tahsis yöntemi hadis ile fıkıh ilimlerinin bağına açıkça ortaya koymakta ve muhaddislerin teâruzun çözümleri konusuna girdiklerinde fikhî yöntemler kullanmaktan çekinmediklerini göstermektedir.

2.3. Rivayetleri Cem Görüşü

Cem görüşü müezzine icabet esnasında *حي على الفلاح* ve *حي على الصلاة* lafızlarının her birinin tekrarına müteakip *لا حول ولا قوة إلا بالله* denilerek iki sözün de arka arkaya söylenmesidir. Hay'aleteynlerin tekrar edilmesinin doğru olmayacağı görüşünün istihza ile illetlendirilmesine karşı çıkan İbnü'l-Hümâm "Biz ehli tasavvufun bu ikisini birleştirdiğini gördük. İki hadis ile de amel edebilmek için (mutasavvıf) önce (hay'aleteyni söyleyerek) kendini davet ediyor sonra havkale ile teberri ediyordu."³⁹ diyerek her iki rivayet ile amel edilmesini tercih etmiştir.⁴⁰ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin de (öl. 638/1240) bu görüşte olduğu nakledilmiştir.⁴¹ İbn Hacer'in bazı müteahhir usulcülerden naklettiği "Hâs ile âm delillerin arasının cemedilmesi mümkün olduğunda ikisiyle de amel etmek vacip olur."⁴² görüşü bu ekolün delilleri arasında zikredilmiştir. Nâsirüddin el-Elbânî (1914-1999) ise rivayetlerin cemedilerek amel edilmesine dair bir delil olmadığını ileri sürerek bu görüşü reddetmiştir.⁴³ Onun İbn Receb el-Hanbelî'den (ö. 795/1393) etkilenererek bu görüşü reddetmiş olması muhtemeldir. Zira İbn Receb, bazı Hanbeli âlimlerin bu görüşte olduğunu söylemiş, fakat geçmişte uygulandığını gösteren bir delil olmadığı gerekçesiyle bu görüşü reddetmiştir. Bazı hocalarının ezanı mescitte işitenin aynısını tekrar etmesi, mescit dışında ise hay'aleteyn yerine havkale söyleyerek rivayetleri cem görüşünde olduklarını nakleden İbn Receb, bu görüş hakkında değerlendirme yapmayarak sükût etmiştir.⁴⁴

³⁹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/255.

⁴⁰ Birçok alim İbnü'l-Hümâm'ın cem görüşünü benimsediğini söylemiştir. bk. Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli süneni Ebî Dâvûd* (Hindistan: Merkezü's-şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvî li'l-Buhûs ve'd-Dirâyeti'l-İslâmiyye, 1427/2006), 3/329; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'alâ dürri'l-muhtâr* (Şam: Dâru's-Sekâfe ve't-Türâs, 1421/2000), 2/623.

⁴¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/624.

⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/91.

⁴³ Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Numân, *Câmi'u türâsi'l-'allâme el-Elbânî fî'l-fikh* (Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1436/2015), 2/536.

⁴⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 5/252.

Cem yönteminin önceki dönemlerde özellikle sahabe döneminde uygulandığını gösteren bir delil olmadığının ileri sürülerek reddedilmesini ilmi bir gerekçe olarak görmediğimizi ifade etmek isteriz. Çünkü bu yaklaşım fıkıh usulündeki istinbât kurallarını boşa çıkarmaktadır. İslam dininde bir hükmün varlığını sadece Hz. Peygamber ve sahabe döneminde uygulanmış olmasına indirgemek müçtehitlerin birçok fetvasını geçersiz kılacaktır. Zira âlimler sahabe döneminde uygulaması olmayan birçok fetva vermiş veya içtihat etmişlerdir. Biz bu düşüncenin selefi ekole müntesip olmakla yakın bağı olabileceğini düşünüyoruz.

Cem yöntemi ile çözüm arayışının da fıkıh ile bağı net bir biçimde görülmektedir.⁴⁵ Özellikle “hâs ve âm delillerin cemedilmesi” kuralı bu görüşü savunanların usul delili olarak ileri sürülmektedir. Bu da hadisler arasındaki teâruzu ortadan kaldırmada fıkıh kurallarının etkin bir role sahip olduğunu göstermektedir.

2.4. Münâvebe Görüşü

Münâvebe (nöbetleşe) olarak isimlendirmeyi uygun gördüğümüz bu görüş müezzine icabet edilirken bazen hay'aleteynin tekrar edilmesini bazen de onun yerine havkalenin söylenmesini savunmaktadır. Cem görüşünde olduğu gibi bu görüş sahipleri de her iki grup hadis ile amel edilmesini savunmuşlardır. Buna göre cem görüşünde dile getirilen “hâs ve âm lafızlar ile amel etmenin mümkün olduğu durumlarda ikisi ile de amel etmenin vacip olduğu” kuralı bu görüş sahiplerinin delili olarak da kabul edilebilir. Bu görüşün cem görüşünden farkı ise hay'aleteyn ve havkalenin dönüşümlü olarak söylenmesidir.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebû Bekr el-Esrem (öl. 261/874-75 [?]) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923) bu görüşte olduklarını nakletmiştir.⁴⁶ İbn Münzir de (öl. 318/930 [?]) müezzine icabet ile ilgili hadislerin mubah hükmünde olduğunu savunmuş ve bazen müezzin ile birlikte “hayye 'ale's-salâh ve hayye 'ale'l-felâh” bazen de bunların yerine “lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh” denilmesinin caiz olduğunu söylemiştir.⁴⁷ Ona göre ilgili hadis gruplarından sadece biriyle amel etme mecburiyeti yoktur. Çünkü böyle bir mecburiyet her iki hadis gurubu ile amel etmeye engel olacaktır.

Konuyla ilgili hadisleri nakleden Keşmîrî (1875-1933) ise İbnü'l-Hümâm ve İbnü'l-'Arabî'nin cem görüşünde olduğunu söyledikten sonra şöyle demiştir:

“Sonra anladım ki bütün zikirlerde şeriatın hükmü bazen onu bazen de bunu yapmak şeklinde tercihtir, cem şeklinde değildir.⁴⁸ Bu durum dualara özeldir.

⁴⁵ Bu yöntemin Hanefî fıkıhındaki bir örneği için bk. Ramazan Çöklü, “Hanefî Mezhebine Göre İtikâf İbadeti”, *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (2024), 327-332.

⁴⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 5/252.

⁴⁷ Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 2/62.

⁴⁸ Burada Keşmîrî'nin kastettiği, aynı konuda farklı şekillerde nakledilen zikir ve duaları arka arkaya aynı anda yapmak yerine münavebeli bir uygulama yapılmasıdır.

Dikkat edilsin! Bazı adetler bazı konulara özeldir. Birbirine karıştırılmasın. Kesin olarak anladım ki dualar konusunda şeriatın tutumu münavebeli bir şekilde bazen birisinin bazen diğerinin yapılması şeklindedir. Görmüyor musun, namazların sonundaki dualar gibi bir vakitte okunacak çeşitli dualar nakledilmiştir? Herhangi bir kimse hepsini aynı anda yapabiliyor mu? Aksine farklı zamanlarda yapılıyorlar. Bu hepsiyle amel etmenin yoludur, hepsini birleştirmenin değil. Müezzine icabet konusunda bana göre sünnet olan bazen hay'aleteyni müezzin ile birlikte tekrar etmek bazense onun yerine havkale yapmaktır.”⁴⁹

Hız. Peygamber ezanın sözlerinden farklı lafızlar ile müezzine icabet etmiştir. Bazen ezanın aynısını tekrar etmiş bazen “ben de” demiş bazen de hay'aleteyn yerine havkaleyi söylemiştir. Onun bu farklı uygulamalarının Müslümanlara zikir anlamı taşıyan ezanın tekrarında geniş bir alan açma çabası olduğunu düşünüyoruz. Bunu en iyi gerçekleştirebilecek görüşün de münâvebe görüşü olduğu kanaatindeyiz.

3. Müezzine İcabetin Hükümü

Teâruz problemiyle bağından dolayı müezzine icabetin hükmünün müstakil bir başlık altında incelenmesi uygun görülmüştür. Zira hadislerin teâruzu ile hükmü arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki münavebe görüşü açıklanırken ifade edildiği üzere İbn Münzir müezzine icabet etmenin mubah hükmünde olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı ona göre her iki grup hadis ile münavebeli olarak amel etmek caizdir. Buradan hareketle onun hadisler arasında teâruzun varlığını kabul etmediğini söylemek mümkündür.

Hadislerdeki “فَقُولُوا مِثْلَ مَا يَقُولُ” gibi emir ifade eden lafızlara rağmen cumhurun müezzine icabeti mendûb saydığı nakledilmiştir.⁵⁰ Fıkıh usulünden bilindiği üzere emir vucûb ifade eder. Fakat bu duruma engel bazı karinelerin mevcudiyetinde emir vucûb hükmünü kaybeder. Cumhur, müezzine icabeti emreden hadislerin vucûb ifade etmediği görüşünü Hz. Peygamber’in ezan okunurken müezzinin tekbirinden sonra “ale'l-fitrati”, kelimeyi şehadeti söylemesinin akabinde ise “harace mine'n-nâr” demesiyle delillendirmiştir. Bu rivayete dayanılarak müezzinin söylediklerinin tekrarını emreden hadislerin vucûb hükmünde olmadığı söylenmiştir.⁵¹ Ayrıca yukarıda nakledilen Ebû Ümâme rivayeti de Hz. Peygamber’in müezzine eşlik ederken farklı lafızlar kullandığını ifade etmişti. Onun bu icabetinin cumhuru desteklediğini söylemek mümkündür. İleri sürülen delillerden bir diğeri ise ezan okumanın herkese vacip olmamasıdır. Halbuki ezan İslam dininin şeâirindedir ve asıldır. Ezana icabet ise asıl ile var olan furu bir uygulamadır. İcabetin mendûb olduğu görüşündeki âlimler

⁴⁹ Muhammed Enver el-Keşmîrî, *Feydu'l-bârî 'alâ sahîhi'l-Buhârî* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005),

⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/93; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 2/62.

⁵¹ Bilgi için bk. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/146.

aslı mecbur olmayan bir fiile (ezana) tabi olan şeyin (icabetin) ise hiçbir şekilde mecbur tutulamayacağını savunmuşlardır.⁵² Ayrıca ezan okunduğu esnada sahabenin konuşmasını ifade eden rivayetlerin müezzine icabetin vucûb ifade etmediğinin bir delili olduğu da kaydedilmiştir.⁵³ Bundan başka Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın (öl. 43/664) rivayet ettiği hadis de ileri sürülen deliller arasında yer almaktadır. Hadiste Hz. Peygambere salavat getirilmesi ve vesîleye nail olması için dua edilmesi istenmektedir. Bu iki isteğin mendûb hükmünden hareketle bunlara bitişen müezzine icabet emrinin de mendûb olacağı iddia edilmiştir. Böyle bir istidlalin delâletü'l-iktirân⁵⁴ olarak bilindiğini dile getiren Zekeriyâ el-Ensârî (öl. 926/1520), cumhurun bu metodu zayıf kabul ettiğini, bundan dolayı böyle bir delile dayanarak hüküm vermenin tutarlı olmayacağını belirtmiştir.⁵⁵ Ayrıca sahabenin ezana icabette farklı uygulamalarının da bu görüşü desteklediği söylenebilir.⁵⁶

Birçok Hanefî aliminin, Zahirilerin ve İbn Vehb'in (öl. 197/813) müezzine icabeti emreden hadislerin vucûb ifade ettiği görüşünde oldukları belirtilmiştir. Bu görüş sahipleri Arapçada emir siygalarının engelleyici bir durum olmadıkça vucûb hükmünde olduklarından hareketle okunurken müezzin ile beraber ezanın tekrar edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca müezzine icabet edilmemesinin "Dört şey cefadandır (kusurdur): Sütresiz namaz kılmak. Namazı bitirmeden alnını silmek. Ayakta abdest bozmak ve müezzine icabet etmemek." hadisi ile de bu görüşlerini

⁵² Cumhurun delili için bk. Mûsâ Şâhîn Lâşîn, *Fethu'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1423/2002), 2/456.

⁵³ Nâsırüddin el-Elbânî, *es-Semerü'l-müstetâb fî fikhi's-sünneti ve'l-kitâb* (Kuveyt: Müessesetü Ğarâs, 1422/2001), 1/180.

⁵⁴ Tanım ve örnekler için bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi cem'il-cevâmi'* (Mısır: Mektebetü Kurtuba, 1418/1998), 2/759.

⁵⁵ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî, *Fethu'l-alâm bi şerhi'l-i'lâm bi ehâdîsi'l-ahkâm* (Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 156.

⁵⁶ Görüşler için bk. İbn Receb el-Hanbelî *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 5/254, 255.

desteklemişlerdir.⁵⁷ Hanefilerden Tahâvî⁵⁸ ve Kâdîhân (öl. 592/1196)⁵⁹ gibi bazı âlimler ise mezhebin genel görüşünden ayrılarak hadislerin vucûb ifade etmediği, müstehâb hükmünde olduğuna kail olmuşlardır.

Sonuç

Bu makalede müezzinin ezan okuduğu esnada Müslümanların ona eşlik etmesi ile ilgili hadislerin teâruzu ve bu teâruz bağlamında dirâyetü'l-hadîs ilminin mahiyeti ele alınmıştır. Çalışma öncelikle konuyla ilgili hadislerin iki guruba ayrılması gerektiği kanaatine ulaşmıştır. Müezzine icabet ederken ezan cümlelerinin birebir aynısını tekrar edilmesinden söz eden hadisler bir gurubu oluştururken farklı sözlerin söylenebileceğini dile getiren hadisler ise diğer gurubu oluşturmaktadır. Bununla birlikte teâruzun daha çok hay'aleteyn yerine havkale söylenmesinde yoğunlaştığı görülmüştür.

Hadisler arasında zahirde bir teâruzun olduğunu kabul etmekle birlikte hakikatte bir teâruz olmadığı görüşünü savunan azınlığa karşı cumhur teâruzun varlığını kabul etmiş ve çözüm yolları ileri sürmüştür. Umum bildiren birinci grup hadisler ile amel edilmesini öne sürenler olduğu gibi husus ifade eden ikinci gurupta zikredilen hadislerin umum bildiren hadisleri tahsis ettiğini savunanlar da olmuştur. Makale klasik eserlerdeki tahsis konusundaki tartışmaya ek olarak fıkıh usulü kuralları çerçevesinde, dirâyetü'l-hadîs ilminin fıkıhla bağının görülmesine imkân veren yeni bir çözüm önerisinde bulunmuştur.

Teâruzun giderilmesi için teklif edilen çözüm yollarından biri de muâriz hadislerin ikisiyle de amel edilmesidir. Hadisler arasında tercih yapmak yerine her biri ile aynı anda amel edilebileceğini savunan bu görüş geçmişte özellikle sahabe döneminde uygulaması olmadığı için bazı âlimlerce reddedilmiştir. Fakat bu reddin

⁵⁷ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i fî tertîbi's-şerâ'i* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/155. Burada dile getirmekte fayda gördüğümüz iki konudan söz etmek istiyoruz. Literatür ile ilgili giriş bölümünde bahsettiğimiz çalışmada Fatih Çimen müezzine icabetin hükmü ile alakalı olarak Hanefilerin nesih teorisine dayanarak cumhurun müstehâb iddialarını reddettiklerini söylemiştir. Fakat bunu herhangi bir kaynağa dayandırmamıştır. Biz de buna ek olarak araştırmamız neticesinde Hanefilerin nesih yöntemiyle cumhura itiraz ettiğine yönelik Çimen'i doğrulayan bir bilgi tespit edemediğimizi ayrıca ifade etmek isteriz. İkinci olarak Çimen'in, Hanefiler nezdinde cumhurun hadisten ileri sürdüğü delilde Müseyyeb b. Râfi'nin İbn Mesûd'a mülaki olmamasından dolayı hadisin mürsel sayıldığı ve bu sebeple kabul görmediğinden söz etmesi tam olarak anlaşılammamıştır. Zira Hanefilerin mürsel kavramına yükledikleri anlam cumhurdan farklıdır. Müseyyeb b. Râfi'nin irsâli hadisin sıhhati noktasında Hanefilerce bir sorun olarak kabul edilemez. Bu sebeple Çimen'in çalışmasının bazı noktalarda tashih edilmesinin uygun olduğunu düşünüyoruz. Çimen, "Ezana İcâbet ile İlgili Rivayetlerin Tahlili", 65.

⁵⁸ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/146.

⁵⁹ Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000), 2/98.

güçlü bir ilmi dayanağı olmadığı ve selefi bakış açısından kaynaklanmış olma ihtimali makalede dile getirilmiştir.

Çalışmanın önemli olduğu düşünülen sonuçlarından biri de hadisler arası teâruzun giderilmesinde fikhî yöntemlerin etkinliğidir. Neredeyse incelenen her bir başlık ve alt başlıkta çözüm tekliflerinin fikhî yöntemlere dayandığını söylemek mümkündür. Bundan dolayı bu çalışmanın verileri ışığında dirâyetü'l-hadîs ilminin fıkıh ile güçlü bir bağı olduğu söylenebilir.

Araştırma sırasında çalışmaya konu olan hadislerin fıkıhçıların ilgi alanına girdiği ve fıkıh kitaplarında ele alındığı görülmüştür. Araştırmanın hadis alanında yapılması fıkıh kitaplarındaki tartışma ve detaylara girilmesini engellemiştir. Fıkıhçıların konunun fikhî yönünü araştıran bir çalışma yapmasının faydalı olacağını düşünüyoruz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb Arnavût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Âli Numân, Şâdî b. Muhammed b. Sâlim. *Câmi'u türâsi'l-'allâme el-Elbânî fi'l-fikh*. 17 Cilt. Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1436/2015.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-hidâye*. thk. Emîn Sâlih Şa'bân. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. (Kuveyt: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-İdâratü'l-Âmmeti lil İftâi ve'l-Buhûsi's-Şerriyye, 3. Basım, 1428/2007.
- Çimen, Fatih. "Ezana İcâbet ile İlgili Rivayetlerin Tahlili" *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*. 21/7 (Nisan 2021), 51-69.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili. (Cessâs, Bâkillânî ve Kâdî Abdülcebâr Mukayesesi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Çöklü, Ramazan. "Hanefî Mezhebine Göre İtikâf İbadeti". *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (2024), 309-341.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvût- Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- Gumârî, Ebû'l-Fazl Abdullâh b. Muhammed b. es-Siddîk. *Tevcihü'l-'inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten*. thk. Safvet Cevdet Ahmed. Mısır: Mektebetü'l-Kâhira, 3. Basım, 1429/2008.

- Elbânî, Nâsirüddin. *es-Semerü'l-müstedâb fî fikhi's-sünneti ve'l-kitâb*. 2 Cilt. Kuveyt: Müessesetü Ğarâs, 1. Basım, 1422/2001.
- Hâkîm en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*. thk. Ebû Abdurrahmân el-Vâdî'î. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1. Basım, 1417/1997.
- Hilâlî, Ebû Üsâme Selîm b. İd. *'Ucâletü'r-râğıb el-mütemennî fî tahrîci kitâbi 'ameli'l-yevm ve'l-leyle li İbni's-Sünnî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1422/2001.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'alâ dürri'l-muhtâr*. Thk. Hüsâmüddîn b. Muhammed Sâlih Farfûr. 24. Cilt. Şam: Dâru's-Sekâfe ve't-Türâs, 1. Basım, 1421/2000.
- İbnü'l-Ekfânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî. *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*. thk. 'Abdü'l-mün'im Muhammed 'Umer. Kâhire: Dâru'l-Fikr, ts..
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1379/1959.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tevdihi nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûrüddîn 'Itr. Kahire: Dâru'l-Basâir, 1. Basım, 1432/2011.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2 Cilt. Riyad: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1424/2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 2 Cilt. Suriye: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr*. nşr. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî. 10 Cilt. Pakistan: Mektebetü Reşîdiyye, ts.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân vd.. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü Tahkîki Dâri'l-Harameyn, 1. Basım, 1417/1996.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân ibn Abdurrahmân eş-Şehrazûrî. *'Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûrüddîn 'Itr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-sanâ'i fî tertîbi's-şerâ'i*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Lâşîn, Mûsâ Şâhîn. *Fethu'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim*. 10 Cilt. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1. Basım, 1423/2002.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Ashâbî. *el-Muvatta*. thk. Beşşâr Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1417/1997.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 1412/1991.

- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmuz. *Mirâtü'l-usûl fî şerhi mirkâti'l-vusûl*. nşr. Sıraç Yayınevi Komisyonu. İstanbul: Sıraç Yayınevi, 1. Basım, 1444/2022.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Minhâcü'l-muhaddisîn ve sebîlü tâlibîhi'l-muhakkıkîn*. thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî. 15 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Mihâci'l-Kavîm, 1. Basım, 1441/2020.
- Sâlih, Muhammed Edîb. *Tefsîru'n-nusûs fî'l-fikhi'l-islâmî*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 5. Basım, 1429/2008.
- Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî halli süneni Ebî Dâvûd*. thk. Takiyyü'd-dîn en-Nedvî. 14 Cilt. Hindistan: Merkezü's-şeyh Ebî'l-Hasen en-Nedvî li'l-Buhûs ve'd-Dirâyeti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1427/2006.
- Sübkî, Mahmûd Muhammed Hattâb. *el-Menhelü'l-'azbü'l-mevrûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 10 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1351/1932.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1424/2003.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Neylü'l-evtâr şerhu münteka'l-ahbâr min ehâdîsi seyyidi'l-ahyâr*. thk. İsamüddîn es-Sebâbetî. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Baskı, 1413/1993.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî. *Şerhu meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câd el-Hak. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1414/1994.
- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî. *Kavâid fî 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 10. Basım, 1428/2007.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkîh*. thk. Muhammed Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1420/1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd.. 5 Cilt. Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî, 1395/1975.
- Zekerıyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî. thk. Alî Muhammed Mu'avvid-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. *Fethu'l-'alâm bi şerhi'l-ilâm bi ehâdîsi'l-ahkâm*. Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâci eş-Şâfiî. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi cem'i'l-cevâmi'*. Thk. Seyyid Abdülazîz-Abdullâh Rebî'. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü Kurtuba, 1. Basım, 1418/1998.